

Kwartaalblad
over
bijbelvertalen
19e jaargang
juni 2000

Met *Andere* Woorden

Over relevantie, discourse-analyse
en het Lucas-evangelie

pagina 3

drs. D. van Grootheest

Poëzie in het boek Job

pagina 11

dr. K. Verdegaal en
dr. M. de Winter

Interview met dr. A. Koster over zijn
woord-voor-woordvertaling van het
Oude Testament

pagina 19

Een vergelijking van twee
oecumenische bijbelvertalingen

pagina 26

drs. T. Mewe

Het project Bibliografie van in België
en Nederland gedrukte bijbels

pagina 35

dr. A. den Hollander

00 2

Nederlands
Bijbelgenootschap

Met *Andere* Woorden

Kwartaalblad over bijbelvertalen

19^e jaargang nr. 2, juni 2000

Uitgave:

Nederlands Bijbelgenootschap
Postbus 620, 2003 RP Haarlem
Zijweg 198, 2015 CK Haarlem
Tel (023) 514 61 46 Fax (023) 534 20 95

E-mail: info@bijbelgenootschap.nl

Internetsite: www.bijbelgenootschap.nl

In samenwerking met:

Vlaams Bijbelgenootschap
H. d'Ydewallestraat 61, 8730 Beernem, België
Tel (0)50-791022.

E-mail: vl.bijbelgenootschap@ping.be

Met *Andere* Woorden wordt gratis toegezonden aan hen die geïnteresseerd zijn in het vertalen en doorgeven van de bijbel.

Met *Andere* Woorden wordt ten behoeve van iedereen die niet op de gebruikelijke manier kan lezen, uitgegeven op geluidscassette, verkrijgbaar bij het CBB, tel. (0341) 55 10 14.

Redactie:

mw. drs. E. den Buurman (eindredacteur), dr. J. van Dorp, dr. K.A. van der Jagt, dr. L. van Kampen (hoofdredeacteur) en dr. L.J. de Regt

Redactiesecretariaat:

Nederlands Bijbelgenootschap, mw. J.M.A. Bakker
Tel. (023) 514 61 75.

Beeldredactie:

mw. A.E. Haverman

Basis-layout:

Tineke Wieringa BNO, Haren

Opmaak en druk:

PlantijnCasprie Heerhugowaard bv

Adreswijzigingen aanbrengen op de adresband van dit nummer en deze retour zenden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Giften voor het werk van het Nederlands Bijbelgenootschap in binnen- en buitenland, en bijdragen ter bestrijding van de kosten van dit blad kunnen gestort worden op giro 30 04 82 van het Nederlands Bijbelgenootschap te Haarlem, onder vermelding van 'gift Met *Andere* Woorden'.

Voorbehoud:

De redactie wijst erop dat de mening die uit de artikelen spreekt niet overeen hoeft te komen met de mening van de redactie.

ISSN 0168-1869

Van de redactie

De redactie hoopt u in dit nummer een smakelijke sandwich van artikelen te bieden: met vooraf iets over relevance theory en over de vraag hoe je Job poëtisch vertaalt, in het midden een interview met een bijbelvertaler, en tot slot iets over een buitenlandse bijbelvertaling (maar ook over de Nieuwe Bijbelvertaling) en over een historiografisch project.

We beginnen dit nummer met een bespreking van een boek over de praktische uitwerking van enkele theoretische uitgangspunten bij bijbelvertalen. Van Grootheest geeft een informatieve en evaluatieve beschrijving van het proefschrift over 'de *relevance theory* in de praktijk' van dr. Marlon Winedt, die zelf al eerder in *Met *Andere* Woorden* (juni 1999) iets heeft laten zien van zijn werk.

En dan vervolgen we de serie over het vertalen van poëzie in de Nieuwe Bijbelvertaling. In de laatste twee nummers van vorig jaar hebben we iets laten zien van de achtergronden van het vertalen van poëzie en concreet over de vertaling van de Psalmen. In dit nummer treft u een artikel aan van de vertalers van het boek *Job*, die de achtergronden van de problematiek uiteenzetten, met als startpunt ander poëzievertaalwerk in het Nederlands. Uiteraard wordt de kwestie geïllustreerd aan de hand van enkele verzen uit *Job*.

Hoe kun je woord voor woord het Oude Testament vertalen en toch uitkomen bij een tekst die Nederlands is? In een interview met twee redactieleden van *Met *Andere* Woorden* vertelt vertaler Koster hoe hij te werk gaat. 'Als vertaler moet je altijd flexibel blijven en op de totaalindruk van de tekst letten,' meent Koster en de eigen stijl en ritmiek van de Hebreeuwse tekst krijgen alle aandacht. De vertaling is gesteld in Nederlands dat laat zien dat de Hebreeuwse tekst een eigen karakter heeft, en waarbij Koster zich de 'vrijheid van een dichter' gunt, omdat immers de brontekst zelf literair van aard is.

Is de Nieuwe Bijbelvertaling echt uniek? Vertaalwetenschapster Mewe studeerde af op een onderzoek naar kenmerken van de Nieuwe Bijbelvertaling en maakt in dit nummer een vergelijking met de Duitse *Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift*. Daarin wordt duidelijk dat die vertaling uiteraard ook unieke aspecten heeft, en dat ook de Nieuwe Bijbelvertaling geheel eigen in haar soort is.

We sluiten dit nummer af met een overzicht van het project *Bibliografie van in België en Nederland gedrukte bijbels*. Den Hollander laat de achtergronden en zoekrichting van het project zien en het ligt in de bedoeling dat we in de toekomst meer horen van deelresultaten van dit project.

Foto omslag:

Lucas. Beeld-
houwwerk van
Mari Andriessen,
deel van een serie
aangebracht op
gevels van huizen
aan de Jan
Gijzenkade in
Haarlem.
Foto:
A.Th. v.d. Velde

Over relevantie, discourse-analyse en het Lucas-evangelie

Drs. Dave van Grootheest

Op 18 februari 1999 verdedigde Marlon Domingo Winedt aan de Vrije Universiteit te Amsterdam een proefschrift getiteld: *A Relevance-Theoretic Approach to Translation and Discourse Markers with Special Reference to the Greek Text of the Gospel of Luke*. Hieronder volgt een bespreking van dit proefschrift.

De dissertatie van Marlon Winedt laat zich lezen als een poging om inzichten uit de zogeheten Relevance Theory (een pragmatisch-cognitieve communicatietheorie) op vruchtbare wijze toe te passen in de theorie en praktijk van het bijbelvertalen. Een en ander wordt toegespitst op de Griekse tekst van het Lucas-evangelie, waarbij de aandacht vooral uitgaat naar een aantal Griekse woordjes die op een of andere wijze bijdragen aan de samenhang van de tekst (zgn. partikels).

Relevance Theory (hierna: RT) is reeds eerder in *Met Andere Woorden* aan de orde geweest (al dan niet in samenhang met het onderzoek van Marlon Winedt).¹ Deze theorie is afkomstig van Dan Sperber en Deirdre Wilson, en is op het bijbelvertaal-domein toegepast door met name Ernst-August Gutt.² Winedt geeft in zijn proefschrift een samenvatting van deze theorie; onderstaande beschrijving is als een nogal vrije weergave van deze samenvatting te beschouwen.

Relevance Theory

RT is een pragmatisch-cognitieve communicatietheorie: ze kijkt vanuit een cognitief gezichtspunt naar de pragmatische processen die een rol spelen bij menselijke communicatie.³ RT vat communicatie op als een inferentieel proces. Dat wil zeggen, het interpreteren van taaluitingen (en non-verbale uitingen) is niet simpelweg een kwestie van 'decoderen', maar veeleer van 'concluderen': een taalgebruiker interpreteert datgene wat hij/zij hoort of

Lucas. Beeldhouwwerk van Mari Andriessen. Deel van een serie aangebracht op gevels van huizen aan de Jan Gijzenkade in Haarlem.

Foto: A.Th. v.d. Velde

leest binnen een bepaalde communicatieve context, en trekt op basis daarvan conclusies over wat de spreker of schrijver bedoelt. De hoorder of lezer van een taaluiting zal uit de veelheid van mogelijke conclusies de juiste conclusie(s) moeten zien te selecteren. Dat dit überhaupt mogelijk is, en hoe, probeert RT te verklaren met behulp van het kernbegrip 'relevantie'. Als iemand een taaluiting tot iemand anders richt, geeft hij/zij daarmee impliciet aan: ik wil je iets relevant duidelijk maken, en die relevantie is groot genoeg om het voor jou de moeite waard te maken, deze te achterhalen. Dit vormt voor de ander de feitelijke leidraad bij de zoektocht naar de juiste interpretatie – de zoektocht naar relevantie. Het begrip relevantie wordt in RT gedefinieerd als een verhouding tussen *effort* en *effect*: de geleverde inspanning in het interpretatieproces dient evenredig te zijn aan de 'beloning' (bijvoorbeeld de nieuwe informatie die het interpretatieproces oplevert).

Bij de zoektocht naar relevantie speelt de notie 'context' een cruciale rol. Binnen RT is 'context' een psychologisch begrip, een aanduiding van die informatie (gedachten, aannames etc.) in het hoofd van de taalgebruiker die een rol speelt bij het interpreteren van een taaluiting. Volgens RT is context onontbeerlijk bij het interpretatieproces. Zelfs voor het begrijpen van een concrete zin op 'semantisch' niveau is reeds contextuele informatie nodig – bijvoorbeeld om in een zin als 'Hij heeft een proefschrift geschreven over partikels' te bepalen wie er met 'hij' bedoeld wordt. Een taaluiting is te beschouwen als een 'semantische blauwdruk', die met behulp van contextuele informatie 'verrijkt' dient te worden tot een propositionele vorm (d.w.z. een bewering waarvan vast te stellen is of deze – in een bepaalde situatie – waar of onwaar is). Contextuele informatie speelt een nog grotere rol als het gaat om de verdere implicaties van een taaluiting – simpel gezegd, datgene wat een spreker niet met zoveel woorden zegt, maar wel in meerdere of mindere mate bedoelt.

Binnen RT wordt een onderscheid gemaakt tussen twee soorten implicaties (gevolgtrekkingen): *explicaturen* (analytische implicaties) en *implicaturen* (synthetische implicaties). Een explicatuur staat relatief dicht bij de taalkundige vorm van een taaluiting, en is slechts in beperkte mate afhankelijk van een specifieke context (een voorbeeld van een explicatuur is de propositionele vorm die het resultaat is van het contextueel 'verrijken' van een taaluiting). Een implicatuur daarentegen komt tot stand door de interactie tussen een taaluiting en een bepaalde context, en is dan ook in hoge mate afhankelijk van die context.⁴ Bij de zoektocht naar relevantie speelt het selecteren van de juiste context dan ook een belangrijke rol.

Met name voor implicaturen geldt dat ze kunnen variëren qua 'sterkte'. Sterke implicaturen zijn de meest voor de hand liggende implicaturen, die in ieder geval nodig zijn voor de juiste (relevante) interpretatie. Daarnaast kan er sprake zijn van een scala aan zwakkere implicaturen, die in meerdere of mindere mate tot de bedoelde interpretatie behoren. Hier treedt een zekere 'onbepaaldheid' aan de dag, die inherent is aan menselijke communicatie (en die bijvoorbeeld een rol speelt bij metaforen en andere taalkundige verschijnselen waarbij er sprake lijkt van een 'surplus' aan betekenis).

Verwerking van RT

Winedt geeft in zijn proefschrift niet alleen een samenvatting van RT, maar bespreekt ook de introductie van deze theorie in het bijbelvertalen door Ernst-August Gutt. Diens RT-benadering, door Gutt op vrij 'exclusieve' wijze geponeerd als alternatief voor de gangbare functioneel-equivalente vertaaltheorie, heeft in bijbelvertaalkringen tot uiteenlopende reacties geleid.

Winedt zelf legt een genuanceerde houding aan de dag: hij ziet wel degelijk de waarde in van een RT-benadering bij bijbelvertalen, maar wil de verworvenheden van de functioneel-equivalente vertaaltraditie niet zonder meer overboord zetten. Winedt is van mening dat beide benaderingen als complementair te beschouwen zijn, en staat een geïntegreerde aanpak voor.

In het vervolg van zijn proefschrift hanteert Winedt een 'eclectische' RT-benadering, d.w.z. een aanpak die op RT is gebaseerd, maar met aanpassingen op diverse punten. Een voorbeeld: naast de zogeheten (cognitieve) 'contextuele effecten' die volgens RT het resultaat zijn van het inferentiële interpretatieproces, wil Winedt ook secundaire effecten onderscheiden (in het bijzonder noemt hij het humoristische en het esthetische effect).

Discourse-analyse

Met RT als belangrijkste vertrekpunt, betreedt Winedt het terrein van de discourse-analyse, en in het bijzonder de zogeheten discourse-partikels – woordjes die alles te maken hebben met de samenhang in een tekst. Daarbij blijkt vooral het RT-begrippenpaar explicatuur versus implicatuur een belangrijke leidraad te vormen bij de analyse.

Bij het analyseren van teksten kan een onderscheid worden gemaakt tussen twee soorten 'samenhang': een primair taalkundige samenhang, die

wel wordt aangeduid als *cohesie*, en een meer conceptuele samenhang, ook wel *coherentie* genoemd. Winedt geeft aan hoe dit onderscheid in verband kan worden gebracht met het onderscheid explicatuur-implicatuur. Bij cohesie gaat het om samenhang op het niveau van explicaturen, die relatief dicht bij de semantische inhoud van een taaluiting staan. Bij coherentie gaat het om samenhang op het niveau van implicaturen, die verder bij de taalkundige vormen vandaan staan, en veel meer afhankelijk zijn van de context. Volgens RT vloeit coherentie niet voort uit de talige structuur, maar uit de zoektocht naar relevantie.

Winedt bespreekt in het kort verschillende theoretische benaderingen van partikels. De discourse-pragmatische benadering van Caroline Kroon⁵ wordt wat uitgebreider besproken, met speciale aandacht voor haar concept van discourse-niveaus. Winedt gebruikt het model van Kroon tot op zekere hoogte als leidraad bij het ontwikkelen van zijn eigen, op RT-leest geschoeide analysemodel voor partikels.

Een cruciale gedachte in het door Winedt gepresenteerde model is dat partikels op twee 'niveaus' kunnen functioneren: het 'niveau' van explicaturen, en dat van implicaturen. In het eerste geval (explicaturen) draagt een partikel – op microstructureel niveau – bij aan de semantische inhoud van een taaluiting, of geeft het partikel de 'houding' van de spreker of schrijver t.o.v. de taaluiting aan (b.v. hoe zeker hij/zij is van de juistheid van een bewering). In het tweede geval (implicaturen) geeft een partikel – vaak op een meer globaal, macrostructureel niveau – aan in welke richting de relevantie van een taaluiting of reeks taaluitingen gezocht moet worden. Sommige partikels kunnen op beide 'niveaus' fungeren; bovendien kan er sprake zijn van een reeks van sterkere en zwakkere implicaturen. Een en ander biedt mogelijkheden om situaties te verklaren waarin een bepaald partikel twee of meer verschillende (of zelfs tegenstrijdige) 'betekenissen' lijkt te hebben.

Partikels in het Lucas-evangelie

In een hoofdstuk dat verreweg het langste van het proefschrift vormt, behandelt Winedt een aantal partikels uit het Grieks van het Nieuwe Testament, en in het bijzonder van het Lucas-evangelie. De volgende partikels komen aan de orde: *de, kai, alla, plên, ge, an, oun, gar* en *ara*. Bij de eerste twee gaat de aandacht primair uit naar het gebruik in de brontaal, terwijl bij de overige partikels ook vertaalkundige aspecten aan de orde komen. Hierbij besteedt Winedt niet alleen aandacht aan het Engels, maar ook aan het Papiamentu (waarbij Winedt uit ervaring spreekt: hij heeft als vertaler Nieuwe Testament meegewerkt aan de omgangstaal-vertaling in het Papiamentu). Daarnaast komen hier en daar ook omgangstaal-

vertalingen in diverse andere talen aan de orde, waaronder de Nederlandstalige *Groot Nieuws Bijbel*.

Voor de genoemde Griekse partikels geeft Winedt een analyse in termen van hun functioneren op het niveau van implicaturen enerzijds, en op het niveau van explicaturen anderzijds.⁶ Verder stelt Winedt in een vervolghoofdstuk een drietal passages uit Lucas aan de orde waarin diverse aspecten van coherentie aan de dag treden. Zo betoogt Winedt bijvoorbeeld aan de hand van Lucas 11:29-36 dat, ook als er niet of nauwelijks sprake is van taalkundig gemarkeerde samenhang tussen tekstgedeelten (zie vers 33), er wel degelijk sprake kan zijn van coherentie.

De zojuist genoemde twee hoofdstukken van het proefschrift laten zich lezen als een poging, het op RT-leest geschoeide beschrijvingsmodel te toetsen aan de praktijk, en te laten zien hoe dit beschrijvingsmodel behulpzaam kan zijn bij het inzichtelijk maken van de uiteenlopende manieren waarop discourse-partikels bijdragen aan de samenhang binnen teksten.

Winedts conclusie

In het slothoofdstuk van zijn proefschrift maakt Winedt de balans op. Hij presenteert een evaluatie van RT, waarbij voors en tegens aan de orde komen. Al met al lijkt de balans behoorlijk positief uit te vallen voor RT. Op diverse punten is er volgens Winedt sprake van terechte kritiek op de theorie, maar zoals hij het in zijn Nederlandstalige samenvatting uitdrukt: 'Genoemde tekortkomingen doen niets af aan wat RT als theoretisch model te bieden heeft' (p. 324). Verder noemt Winedt diverse gebieden waarop nader onderzoek gewenst is, waaronder de combinatie (in theoretische zin) van RT en andere benaderingen ('relevantie' en 'functionele equivalentie'; RT en discourse-pragmatische theorie), en het gebruik van partikels in het nieuwtestamentisch Grieks (in andere bijbelboeken) en in de doeltaal van een vertaling.

Evaluatie

Het proefschrift van Winedt is een interessante combinatie geworden van Relevance Theory, discourse-analyse, nieuwtestamentische exegese en bijbelvertaal-reflectie. Hier is sprake van een respectabele poging iets te laten zien van wat een pragmatisch-cognitieve benadering als RT kan bijdragen aan de theorie en praktijk van exegese en bijbelvertalen.

Wat onder meer opvalt is de zorgvuldige en genuanceerde wijze waarop Winedt omgaat met zijn theoretische kader. Enerzijds heeft hij wel degelijk oog voor de mogelijke schaduwzijden van RT als theoretisch raamwerk voor exegese en bijbelvertalen, en onderneemt hij pogingen om deze voor

een deel te ondervangen. Anderzijds blijft hij proberen om recht te doen aan de uitgangspunten van RT, ook wanneer hij wijzigingen t.a.v. deze theorie voorstelt. Ook al zouden bij bepaalde details van Winedts voorstellen enige vragen te stellen zijn, zijn zorgvuldig-eclectische benadering is positief te waarderen.

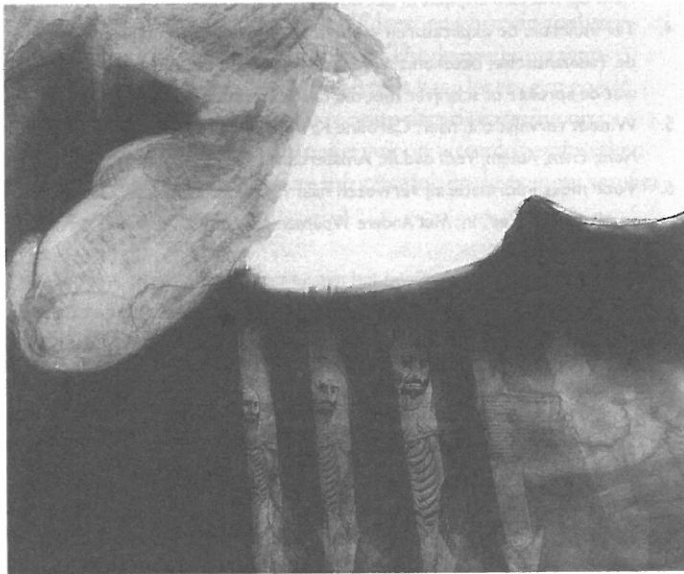
Wellicht zal niet iedereen zich evenzeer aangesproken voelen door de 'psychologische' aanpak van RT, en de op RT-leest geschoeide analyses van partikels in Lucas kunnen hier en daar wellicht de nodige vragen oproepen. Dit neemt niet weg dat deze dissertatie haar lezers een goede mogelijkheid biedt, kennis te nemen van recente theorievorming op bijbelvertaal-gebied, die nieuw licht kan werpen op uiteenlopende zaken zoals tekststructuur, de notie 'impliciete informatie', en de exegese van het Lucas-evangelie.

Drs. D. van Grootheest werkt mee aan het project Nieuwe Bijbelvertaling. Enkele jaren geleden schreef hij een doctoraalscriptie over het gebruik van Relevance Theory in het bijbelvertalen.

Noten

1. Zie de volgende artikelen:
Marlon D. Winedt, 'Cohesie en relevantie in Lucas 5:33-39', in: *Met Andere Woorden* 15/3 [96.3], p. 19-29.
Marlon D. Winedt, 'De relevantie van partikels in Lucas', in: *Met Andere Woorden* 18/2 [99.2], p. 9-14.
Lieuwe van Kampen & Mirjam Kronemeijer, 'Interview met prof. dr. Lourens de Vries', in: *Met Andere Woorden* 16/3 [97.3], p. 9-15.
Dr. Lourens de Vries, 'Het vertalen van contextuele implicaties als oplossing en als probleem', in: *Met Andere Woorden* 18/3 [99.3], p. 37-43.
Verder zij verwezen naar *Cahier I* ('Trends in bijbelvertalen', 96.1; bijlage bij *Met Andere Woorden* 96.2).
2. Zie (o.a.) de volgende publicaties:
Dan Sperber & Deirdre Wilson, *Relevance. Communication and Cognition*, Cambridge (Mass.) 1986.
Diane Blakemore, *Semantic Constraints on Relevance*, Oxford 1987.
Diane Blakemore, *Understanding Utterances: An Introduction to Pragmatics*, Oxford 1992.
Ernst-August Gutt, *Translation and Relevance. Cognition and Context*, Oxford 1991.

3. De noties 'pragmatisch' en 'cognitief':
- Bij pragmatiek gaat het (simpel gezegd) om de vraag, hoe taalgebruik in de praktijk 'werkt': wat mensen 'doen' met taal, hoe ze taal gebruiken om te communiceren, en hoe die communicatie verloopt. Pragmatiek gaat verder dan semantiek, min of meer zoals 'bedoeling' verder gaat dan 'betekenis'.
- Een cognitieve benadering is een benadering die zich (wederom, simpel gezegd) richt op wat zich afspeelt in het hoofd van de taalgebruiker.
4. Ter indicatie: de explicaturen van een taaluiting komen min of meer overeen met de '(semantische) betekenis' ervan, terwijl de implicaturen meer samenhangen met wat de spreker of schrijver met die taaluiting 'bedoelt' of impliceert.
5. Winedt verwijst o.a. naar: Caroline Kroon, *Discourse Particles in Latin: A Study of Nam, Enim, Autem, Vero and At*, Amsterdam 1995.
6. Voor meer informatie zij verwezen naar Marlon D. Winedt, 'De relevantie van partikels in Lucas', in: *Met Andere Woorden* 18/2 [99.2], p. 9-14.

Job. Deel I van een drieluik van Willibrord de Winter (1941).
Winnaar Kunstprijs 1996. Houtskool, krijt, potlood, kopie.
Foto: Bijbels Museum

Poëzie in het boek Job

Dr. Maxim de Winter & dr. Kees Verdegaal

Uiteraard moet een poëem ook in vertaling als gedicht herkenbaar zijn. Als dat niet kan door middel van een aanpassing aan de Nederlandse poëtische traditie, zal zo'n vertaling moeten voldoen aan enkele, de landsgrenzen overschrijdende fundamentele poëtische kenmerken (ritme, beeldend taalgebruik en systematische herhalingen op diverse niveaus).

Aan het begin van de vorige eeuw was er in Ierland een dichter actief, die William Butler Yeats heette. Yeats was een briljante, om niet te zeggen geniale poëet, die zijn leven lang kans zag om zich poëtisch steeds te vernieuwen. Zijn werk omvat een zeer ruim scala van poëtische uitingsvormen, van zuivere lyriek via 'simpele' liedjes tot (pseudo-)filosofische versificaties. Al zijn gedichten worden gekenmerkt door een sterk ontwikkeld ritme en door uitgesproken retoriek. En als het moest, kon Yeats ook rijmen als de beste. Zijn werk maakt nog steeds een volstrekt niet verouderde indruk.

De poëzie van Yeats is in het Nederlands vertaald door de Vrije-Volkjournalist Jan Eijkeleboom, die voor zijn (zeer lovend ontvangen) vertalingen gebruikmaakt van een idioom dat een bastaardisering lijkt van het idioom van A. Roland Holst, H.W.J.M. Keuls en J.C. Bloem. Wie Yeats alleen in het Nederlands kent, wordt bijgevolg opgezadeld met de stellige overtuiging dat de Ierse dichter een tamelijk zwak begaafde epigoon was van een van (of alle) bovengenoemde poëtisch *angehaachte* heren. Verbijsterd vraagt die lezer zich dus af waarom Yeats in vredesnaam ooit de Nobelprijs heeft gekregen.

Dat de receptie van Eijkelebooms vertalingen zo positief is geweest, hangt vermoedelijk samen met het feit dat zijn vertalingen naadloos aansluiten bij de Nederlandse poëtische traditie en dus onvermijdelijk meer gemeen hebben met de dichtelijke opwellingen van Zeeuwse gemeentesecretarissen die zo gaarne 'zingend ontsijgen' dan met een lyrisch bevolgen Ier. Yeats

was bovendien een groot taaltechnicus, die dus niet zijn toevlucht hoefde te nemen tot het equivalent van in de Nederlandse poëzie zo veelvuldig gebruikte hulpmiddelen, als daar zijn ongrammaticale constructies (door neerlandici doorgaans als 'poëtisch' bestempeld), onbeholpen enjambe-menten en een dolle stoet van apostroffen om klinkers te vermijden die het rijm maar in de weg zitten. Kortom, Yeats' poëzie is qua taalgebruik modern en technisch perfect.

'Vader Cats'-traditie

Zoals Eijkeleboom het doet, moet het dus niet. Hoe moet het dan wel? Wie poëzie in het Nederlands vertaalt, ziet zich gedwongen om de Nederlandse poëtische traditie te vermijden: de vertrouwde 'Vader Cats'-traditie, die momenteel zo kundig wordt verwoord door de Winterswijkse K. Gerrits (alias G. Komrij) en de Winschoter Johannes Petrus Van Raven (alias Jean-Pierre Rawie), biedt geen ruimte voor een weergave van superieure poëzie.

Aanpassing van monumentale buitenlandse poëzie aan conventionele Nederlandse poëtische maatstaven leidt automatisch tot een verknutering en dus verkrachting van de dichterlijke kwaliteit van het origineel. Zo'n aanpassing bevordert wel de herkenbaarheid voor de Nederlandse lezer. Hier zien we nog eens duidelijk dat receptie (gebaseerd op het voldoen aan de 'Erwartungshorizont' van de lezer) en vertaalkwaliteit (gebaseerd op een weergave van de meest fundamentele kenmerken van het origineel met andere taalmiddelen) elkaar soms volledig uitsluiten. De simplistische formule: positieve receptie = goede vertaling is inderdaad alleen maar simplistisch.

Uiteraard moet een poëem ook in vertaling als gedicht herkenbaar zijn. Als dat niet kan door middel van een aanpassing aan de Nederlandse poëtische traditie, zal zo'n vertaling moeten voldoen aan enkele, de landsgrenzen overschrijdende fundamentele poëtische kenmerken (ritme, beeldend taalgebruik en systematische herhalingen op diverse niveaus).

Compact taalgebruik

De tekst van het boek Job wordt gekenmerkt door een compact taalgebruik ('verstevigd' door het voor de Hebreeuwse poëzie zo karakteristieke parallelisme en het frequent ontbreken van het partikel dat in prozateksten als aanduiding van het lijdend voorwerp fungeert), een afwisseling van bijna archetypische beeldende tegenstellingen (licht vs. donker, leven vs. dood, kwaad vs. goed, recht vs. onrecht, etc.), afgewisseld met zo nu en dan enkele volkswijsheden in de vorm van clichématige gezegden. Thematisch staan twee verschillende motieven centraal: Jobs verbale verzet tegen het onrecht dat hem door God is

aangedaan enerzijds en de steeds hoger oplopende woordenstrijd tussen Job en zijn vrienden anderzijds; beide motieven culminerend in het lied van de wijsheid (hoofdstuk 28) en het optreden van Elihu. Taalkundig komt de vermenging van Jobs verzet tegen iedereen, God en mens, die hem ten onrechte aanziet voor een boosdoener, onder meer tot uiting in de voortdurende, niet altijd heldere participantenverschuiving. Een vermenging van de archetypische beelden licht vs. donker en leven vs. dood treffen we aan in de zogenaamde klacht van Job (hoofdstuk 3), waarin hij de dag van zijn verwekking c.q. van zijn geboorte vervloekt. Zie bijvoorbeeld de verzen 3-6, waar de tegenstellingen des te sterker tot uiting komen door het compacte (Hebreeuwse) taalgebruik. Iedere uitgebreidere weergave in vertaling zou het poëtisch karakter van de klacht te kort doen.

³ Laat de dag dat ik geboren ben in het niets verdwijnen,
de nacht dat ik verwekt ben, mag niet meer bestaan.

⁴ Laat het een dag zijn van duisternis.

Laat God in de hemel die dag negeren.

Laat er geen licht schijnen over die dag.

⁵ Diepe duisternis zal over die dag heersen,
een wolk zal boven die dag zweven,
zonsverduisteringen zullen die dag teisteren.

⁶ Donker als de nacht zal die dag zijn,
tot de dagen van het jaar zal hij niet behoren,
bij de maanden van het jaar zal hij niet worden geteld.

Jobs verbale verzet wordt in de tweede gespreksronde (hoofdstukken 8 - 13) en met name in hoofdstuk 13 weergegeven binnen een juridische enscenering. Het gaat om de casus 'Is lijden identiek aan straf' waarin Job een 'Elckerlijc' is. Job richt zich zowel tot zijn vrienden als tot God in rechtstermen. Als participanten binnen de verbale strijd krijgen zij elk hun juridische rol. De vrienden zijn aanklagers van Job, God wordt aangeklaagd door Job en Job doet ook weer een beroep op hem als rechter, verdediger van het recht. In deze juridische context dient ook de meer algemene Hebreeuwse terminologie specifiek juridisch weergegeven te worden. Het Hebreeuwse werkwoord dat normaliter met 'antwoorden' wordt vertaald, vraagt in deze setting om een meer juridisch getinte weergave. Zo wordt 'antwoorden' 'van repliek dienen' (9:32):

Hij is geen mens, zoals ik,
was hij dat wel, dan zou ik hem van repliek kunnen dienen
als we samen voor de rechter stonden.

In hoofdstuk 13 treffen we een opeenhoping van juridische termen aan. Zaak is deze juridische context te respecteren, omdat de tekst juist de felheid van Job tegenover zijn vrienden en tegenover God wil benadrukken. In een cultuur waarin men zich tegen God of goden niet kon verweren, zegt Job zich tegenover God te zullen verdedigen (13:3):

Ik zal spreken tot God, de Ontzagwekkende,
ik zal me verdedigen tegenover God.

en (13:18-19):

¹⁸ Ik kan mezelf verdedigen,
ik weet dat ik in mijn recht sta.
¹⁹ Gaat hij met mij een rechtsgeding aan?

De felheid van Job ten opzichte van zijn vrienden komt tot uiting in de volgende passage (13:7-8):

⁷ Kiezen jullie partij voor God,
liegen jullie hem onbekommerd wat voor?
⁸ Blikken jullie God recht in het gezicht
als jullie in zijn aanwezigheid recht zoeken?

Dat het boek Job, ondanks het unieke van zijn genre, tot de wijsheidsliteratuur behoort en daaraan schatplichtig is, blijkt onder meer uit de gesignaleerde volkswijsheden, clichés van het leven van alledag. Door deze spreuken op te nemen binnen de dialogen wordt de inbedding in de wijsheidsliteratuur benadrukt. Ze dienen als illustratiemateriaal of bewijslast. Job beroept zich bij zijn verzet op citaten uit spreukenverzamelingen. Dat hij zich in deze erbarmelijke positie verdedigt is voor hem even vanzelfsprekend als de natuurlijke wijze waarop dieren reageren (6:5):

Balkt de ezel niet bij het zien van mals gras,
loeit een os niet als hij gevoederd wordt?

Hij walgt van wat hem overkomen is, als wanneer men walgt van smakeloos voedsel (6:6):

Smaakt eten zonder zout niet flauw,
zit er smaak aan het wit van een ei?

Ook de vrienden bedienen zich van dergelijk 'bewijsmateriaal', zoals bijvoorbeeld in 8:11-12. Binnen het door de traditie geïnspireerde betoog van Bildad fungeren de vergelijkingen met de natuur als bewijslast ('zo gaat het in de natuur, zo vergaat het de mens'), om aan te tonen dat wie God ontrouw is niet kan gedijen.

¹¹ Kan papyrus gedijen buiten een moeras,
komt riet zonder water tot wasdom?

¹² Terwijl het in de knop staat en nog niet rijp is voor de oogst,
verdort het al en droogt uit, eerder nog dan het gras.

In hoofdstuk 13 treffen we een overwachte participantenwisseling aan. Terwijl Job zich in het begin van het hoofdstuk uitdrukkelijk richt tot zijn vrienden, lijkt hij in vers 18 ook al tot God te spreken en in vers 19 in de derde persoon naar hem te verwijzen. Vanaf vers 20 wendt hij zich dan tot God, terwijl hij God niet bij name noemt. Het is de kunst om in de vertaling niet explicieter te worden dan de brontekst, een verleiding waarvoor veel bestaande vertalingen zijn bezweken.

¹⁷ Luister aandachtig naar mijn woorden,
laat mijn betoog doordringen in jullie oren.

¹⁸ Ik kan mezelf verdedigen,
ik weet dat ik in mijn recht sta.

¹⁹ Gaat hij met mij een rechtsgeding aan?

Goed, ik zal zwijgen en ten onder gaan.

²⁰ Maar doe twee dingen niet met mij.

Ik verberg me niet voor uw blik.

²¹ Onderdruk me niet langer,
maak geen misbruik van mijn ontzag voor u.

Verplichte uitgangspunten

Voor het weergeven van Job in vertaling hebben we dus een aantal verplichte uitgangspunten en voor de weergave daarvan staan ons enkele algemeen poëtische middelen ter beschikking. De hoofdthema's moeten uiteraard de tekst dragen; taalkundig betekent dat een climactische opbouw van het poëem met een cesuur bij het Wijsheidslied (dat ook formeel moet verschillen van de rest van de tekst). Het beeldende taalgebruik moet als functioneel tekstenmerk gehandhaafd blijven (waarbij natuurlijk niet concordantisch vertaald hoeft te worden, maar een weergave binnen hetzelfde semantische veld wel vereist is), en de verrassende en vaak ambigue participantenwisselingen moeten als functioneel kenmerk eveneens in de vertaling naar voren komen (en

dienen dus niet te worden wegvertaald of verduidelijkt). Als poëtische traditie staat ons in feite alleen ter beschikking: ritme en associatief expressionisme, waarmee de vertaling (binnen de Nederlandse poëtische praktijk) in feite dichters aanleunt tegen de poëzie van de Vijftigers dan tegen de 'Vader-Catstraditie'. Dat is niet zo anachronistisch als het op het eerste gezicht misschien lijkt – het is zelfs helemaal niet anachronistisch. Expressionisme en associatieve verbanden zijn oeroude poëtische trucs die dus heel goed toepasbaar zijn op een oeroud gedicht. Een belangrijk bijkomend voordeel is dat deze aanpak de mogelijkheid biedt om een compact taalgebruik te hanteren, dat het origineel goed benadert.

De tekst als geheel wordt dus niet primair gestructureerd door (omslachtig) uitgewerkte inhoudelijke argumenten (wat in menige oudere vertaling wel het geval is), maar door poëtische middelen – het boek Job is tenslotte geen religieus traktaatje, maar een indrukwekkend gedicht. Zoals bij vertalingen in het algemeen en bij poëzievertalingen in het bijzonder dient een vergelijking met het origineel op macroniveau plaats te vinden. Waar het om gaat is dat de themata (de inhoud) en de taalmiddelen gebruikt om die inhoud over te brengen in vertaling op functioneel soortgelijke wijze worden weergegeven als in de brontekst.

Dr. M. de Winter en dr. K. Verdegaal zijn als vertaler verbonden aan de Nieuwe Bijbelvertaling.

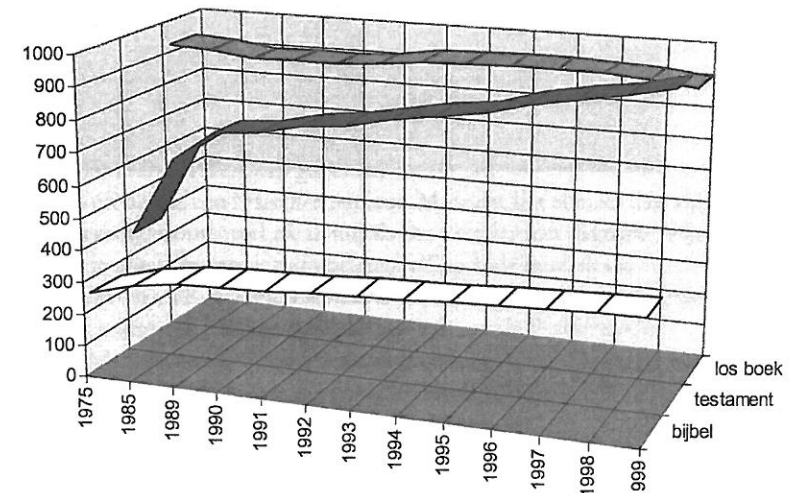
Kort Nieuws

Wereldwijd 15% meer bijbel distributie

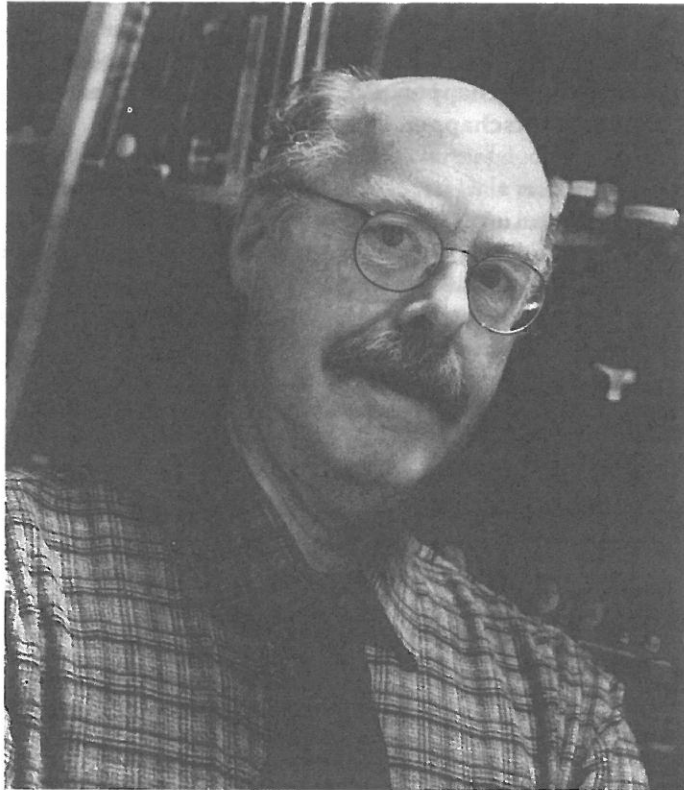
Het afgelopen jaar zijn er in totaal 24 miljoen bijbels verspreid door de bijbelgenootschappen wereldwijd. Dit is een groei van 15% ten opzichte van het jaar ervoor. Dit staat in het jaarrapport over 1999 van de Wereldbond van Bijbelgenootschappen. Bij deze bond zijn 135 nationale bijbelgenootschappen aangesloten.

In totaal zijn er vorig jaar 546 miljoen bijbels, Nieuwe Testamenten en bijbelgedeelten in 2.233 talen in heel de wereld gedistribueerd. De bijbelverspreiding in Cuba nam opmerkelijk toe, maar ook op andere plaatsen in de wereld steeg de vraag, zoals in Argentinië, Columbia, Haïti, in landen rond de Pacific, het Midden-Oosten en Noord-Afrikaanse landen. Vergeleken met 1998 zijn in 21 meer talen de gehele Bijbel of bijbelgedeelten beschikbaar gekomen. Nationale bijbelgenootschappen zorgden voor nieuwe bijbels in vijf talen waarin nooit eerder een complete bijbel beschikbaar was. Het zijn de talen Azumeina, Kiryol, Nuer, Nzema en Pakpak Dairi, die in respectievelijk Tsjaad, Guinee-Bissau, Soedan en Indonesië gesproken worden.

Aantal vertalingen wereldwijd

De vertaling van het Oude Testament door Albert Koster

Dr. Albert S. Koster.
Foto: Sandra Haverman

Dr. Albert S. Koster werkt al ruim tien jaar aan een woord-voor-woordvertaling van de boeken van het Oude Testament. Inmiddels zijn bij de door hem opgerichte uitgeverij Aprozes negen delen verschenen, onder meer met *Eerst* (Genesis), *De namen* (Exodus), *Josjoea*, *Richters*, *Vieringen* (De Psalmen) en *Het Visioen van Jesaja*. Eva den Buurman en Jaap van Dorp spraken met hem in het bijbelhuis in Haarlem.

Ik heb een beetje het gevoel, in het hol van de leeuw genodigd te zijn! Het NBG is immers bezig aan een nieuwe bijbelvertaling, waarvan de principes nogal afwijken van wat mijn vertaalbeginselen zijn, en ik heb in vrij veel notities en toelichtingen van het NBG gelezen dat men in sommige opzichten gereserveerd staat tegenover het woord-voor-woord vertalen zoals ik dat doe. Aan de andere kant geeft het NBG toch ook de vertalingen uit van de Societas Hebraica Amstelodamensis, waar mijn vertalingen veel mee gemeenschappelijk hebben. En in mijn visie kan de ene vertaalmethode bestaan naast de andere.

Hoe bent u tot bijbelvertalen gekomen?

Van huis uit ben ik een fysisch-chemicus. Maar dat ligt al meer dan vijftien jaar achter mij, momenteel zie ik mij als een vertaler met dagtaak! Mijn interesse is ontstaan vanuit mijn belangstelling voor muziek uit Middeleeuwen en Renaissance. Dit is bijna allemaal vocale muziek, heel vaak op Latijnse teksten van de Vulgata. Ook aan de Psalmen van Sweelinck heb ik veel aandacht besteed, dat zijn prachtige bundels van Nederlandse muziek. Zo ben ik me ook voor de teksten van de Psalmen gaan interesseren, en dat leidde tot vertalen! De meeste vertalingen bevielen mij namelijk niet, omdat ik ze te vrij vond, ik herkende de Latijnse teksten niet meer. Ik kwam terecht bij de letterlijke vertalingen

van Waaijman, die veel indruk op me maakten, maar die ik anderzijds weer iets te extreem vond in hun taalgebruik. Zo dacht ik: 'maak dan zelf maar een vertaling.'

U bent niet met het eenvoudigste bijbelboek begonnen.

De Psalmen zijn zeker niet eenvoudig, onder meer door de kwestie van de interpretatie van de perfecta en imperfecta. Hierover zijn de bijbeltaalgeleerden het nog steeds niet met elkaar eens, tot mijn verbazing overigens, maar toen ik begon was dat voor mij natuurlijk nog een onontgonnen terrein. Toen ik verschillende predikanten en geleerden mijn vertalingen liet lezen, waren die ermee ingenomen, en dat was voor mij een stimulans.

Kunt u de keuze voor een woord-voor-woordvertaling nader toelichten?

Vooraf zou ik willen zeggen dat strak woord-voor-woord vertalen onjuist zou zijn. Wat ik doe is zo veel mogelijk dit principe volgen, maar rigiditeit is uit den boze. Als vertaler moet je altijd flexibel blijven en op de totaalindruk van de tekst letten. Bij mij is bovendien geen enkele tekst klaar en voltooid, ik blijf voortdurend schaven aan mijn werk. En ik lees de zinnen van een vertaalde perikoop altijd hardop voor, om hun ritmiek te testen.

Hoe bent u na de Psalmen verder gegaan?

Door die Psalmenvertaling ben ik definitief onder de bekoring van dat oude Hebreeuws geraakt, en wilde ik hierin verder gaan. Maar ik zag in dat ik daarvoor echter de volledige Hebreeuwse woordenschat moest analyseren. Mijn doel is namelijk om woorden op een eenduidige manier te vertalen; het irriteerde mij in de hoogste mate dat vertalingen een bepaald Hebreeuws begrip nu eens zus, dan weer zo weergeven. Vaak zegt men dan wel dat Hebreeuwse woorden zoveel betekenis kunnen hebben, maar door de kennis die ik inmiddels van het Hebreeuws verkregen had, zag ik in, dat dit sterk overdreven wordt. Het Hebreeuws is in zekere zin een oertaal, waarin een woord nog echt voor een betekenis staat, en waarin de slijtage van begrippen lang niet zo ver is voortgeschreden als in het Nederlands. Bij mijn studie van de woordenschat zag ik het als mijn opgave, in de eerste plaats die grondbetekenis te vinden. Ik ben anderhalf jaar bezig geweest met de woordenschat; in die tijd heb ik dus geen zin vertaald van het Oude Testament! Voor de keuze van de synoniemen was het haast een soort schaakspel. Moet ik voor de werkwoorden *kazab* en *sjakar* 'liegen' resp. 'bedriegen' kiezen, of 'bedriegen' resp. 'liegen'? En als ik een bepaalde keuze maak, heeft dit dan misschien consequenties voor andere woorden? Enzovoorts! Maar toen ik de ongeveer zesduizend woorden waaruit het bijbels Hebreeuws bestaat, had bekeken, vond ik dat ik een goede basis had. Incidenteel heb ik nog wel eens een woord moeten aanpassen, maar alles met elkaar is dit toch een stabiel corpus woorden gebleken. Vervolgens ben ik verder gegaan met vertalen. Mijn eerste interesse ging uit naar *Job* en de vijf *Rollen*. Teksten van *Klaagliederen* en *Hooglied* komen ook in veel muziekstukken voor.

Langzamerhand werd die motivering vanuit de muziek echter kleiner, en ik moet zeggen dat die nu, na vijftien jaar, nihil is geworden! Door in het begin van mijn vertalersactiviteiten het boek *Job* te vertalen, ben ik wel in het diepe gesprongen, want deze tekst is werkelijk uitermate lastig. Pas nu begin ik die voluit te appreciëren.

Hoe maakt u gebruik van uw gegevens?

Ik heb een computer ingeschakeld, maar natuurlijk niet om een mooie vertaling te genereren, maar om het klerikale werk te doen. Zo zoekt hij voor mij de woorden in een bepaald vers uit de concordantie. Deze database heb ik zelf moeten invoeren, bijna een miljoen tekens, twee maanden werk! Ik kan me haast niet voorstellen dat ik dat werkelijk gedaan heb, het echte monnikenwerk bestaat nog.

Hoe houdt u rekening met verschillende betekenisaspecten van Hebreeuwse woorden?

Zoals ik verteld heb, heb ik voor de meeste Hebreeuwse woorden één of twee, soms drie basisvertalingen. Maar soms kom je daar niet mee uit, omdat het blijkbaar op een bepaalde plaats net iets anders vertaald moet worden. Dan doe ik dat zeker, mijn vertaling is absoluut niet star. In een uitvoerig kaartstelsel houd ik die andere weergaven bij, om er misschien later nog eens op te kunnen teruggrijpen.

Heeft u er een voorbeeld van, dat later een vertaalde term is bijgesteld?

Ik denk bijvoorbeeld aan het woord *bama*, meestal weergegeven door *hoogte*. De stam *hoog* had ik echter al gebruikt. Zo was ik op het woord *terp* gekomen, maar allengs is mij dit woord minder gaan bevallen, omdat het wat erg veel aan die Friese heuveltjes doet denken. In *Job* had ik er al eens *kam* voor genomen, de 'kammen van de zee', de hoge golven. Nu kwam ik in *Ezechiël* dit woord weer tegen in een woordspeling tussen de woorden *bo* en *bama*, *komen* en *kam*. Toen heb ik besloten, deze nieuwe standaardbetekenis in te voeren.

Revisieert u dus de tekst van de bijbelboeken die nu vertaald zijn?

Ja, dat soort veranderingetjes vinden af en toe plaats. Helaas bereiken die de lezers niet meteen, want dan zouden regelmatig herdrukken nodig zijn! Ook mijn inzicht in bepaalde grammaticale kwesties blijft natuurlijk al doende groeien, en ook dan kan het gewenst zijn om mijn tekst aan te passen. Veranderingen die de zin van de tekst wijzigen, vinden echter maar heel zelden plaats.

Josjoea

- 1 Het geschiedde na de dood van Mozes, knecht van de Aanwezige, dat de Aanwezige tot Josjoea, zoon van Noen, dienaar van Mozes, zei:
- 2 “Mozes, mijn knecht, is dood.
En nu, overeind, steek deze Jordaan over,
jij en allen van deze gemeenschap,
naar het land dat ik aan hen geef, aan de kinderen van Israël.
- 3 Alle plaats die jullie voetzool betreden kan,
aan jullie heb ik die gegeven,
zoals ik tot Mozes gesproken heb.
- 4 Vanaf de steppe en deze Libanon
tot de grote Stroom, de stroom Eufraat,
al het land van de Chetieten,
tot de grote zee waar de zon neerkomt:
het moet jullie ompaling zijn.
- 5 Niemand mag zich opstellen tegen jouw gelaat,
alle dagen van je leven;
zoals ik met Mozes geweest ben,
wil ik met jou zijn.
Ik wil niet van jou aflaten en jou niet verlaten.
- 6 Wees sterk en stevig,
want jij bent het,
die deze gemeenschap het land in eigendom moet verlenen,
waarvan ik hun voorvaderen gezworen heb het hun te geven.
- 7 Slechts – wees zeer sterk en stevig
om er waakzaam voor te zijn dat je alles doet van de Aanwijzing,
die Mozes, mijn knecht, jou geboden heeft.
Nooit mag je ervan afwijken naar rechts of naar links,
opdat je greep moge hebben op alles, waar je ook gaat.
- 8 Niet mag dit boek van de Aanwijzing zich van je mond verwijderen,
prevel erover bij dag en bij nacht,
opdat je waakzaam moge zijn om te doen
volgens al wat daarin geschreven is;
dán laat jij jouw wegen succes hebben
en dán heb je er greep op.

(Vertaling: dr. Albert S. Koster)

Werket u samen met neerlandici of theologen?

In het begin heb ik de delen aan een neerlandicus voorgelegd. Later haalde hij er erg weinig fouten meer uit, en toen heb ik het gewaagd, zonder zijn hulp te werken. Hij heeft het altijd vermeden om in te grijpen in mijn taalgebruik. Aan hulp van theologen of hebraïci heb ik eigenlijk nooit behoefte gevoeld, want er is zulke uitstekende en recente literatuur op dit gebied, en zoveel! Bij interpretatiemoeilijkheden, die er natuurlijk heel vaak zijn, is er een *embarras du choix* aan mogelijkheden. Ik pieker er wat over, soms vijf minuten, soms vijf maanden, en hak dan de knoop door zonder discussie met anderen. Daarom is mijn tempo ook hoog.

Is het niet eenzaam om in uw eentje het Oude Testament te vertalen?

Dat euvel kent natuurlijk elke schrijver, componist of schilder. Als ik er niet tegen zou kunnen, zou ik ermee stoppen. Dat uitgeverijte van mij levert wel wat sociale activiteit, ik moet me met wat marketing en dergelijke commerciële zaken bezighouden.

Welke vertaalprincipes hanteert u?

Op de achterkant van mijn deeluutgaven staan mijn vier principes. De vertaling is zoveel mogelijk woordelijk getrouw; indien mogelijk correspondeert een Hebreeuwse term met steeds dezelfde Nederlandse term, en omgekeerd; ik gebruik nauwgezet gekozen hedendaagse woorden en er is zorg besteed aan deugdelijk Nederlands.

Wegen die voor u alle even zwaar?

Uit wat ik al verteld heb, zult u begrepen hebben dat een Nederlands dat onnederlands aandoet door mij niet getolereerd wordt. Kleine deviaties van het normale taalgebruik zijn wel mogelijk, want ik gun mijzelf een beetje de vrijheid van een dichter. Niet omdat ikzelf mij een dichter voel, maar omdat die grondtekst zo'n hoog literair gehalte heeft.

Wat doet u met teksten die meerduidig zijn? Bijvoorbeeld Genesis 12 vers 3b. Geeft u alternatieve vertalingen in een voetnoot weer?

Voetnoten vind ik een kwelling, want ze leiden storend af van de lectuur. Principieel gebruik ik geen voetnoten. Een heel enkele keer geef ik in de tekst iets tussen haakjes als verklaring. Ook kan ik iets doen met de toelichtingen, die ik in appendices op de woordenschat geef. In het bekende eerste vers van Genesis staat in de grondtekst eigenlijk 'de hemel en de aarde', maar ik heb vertaald door 'hemel en aarde' en dit toegelicht in de appendix bij het lemma 'de'. Overigens zou een voetnoot bij dit vers wel heel lang moeten zijn, want er valt zoveel bij op te merken! Op grond van de kosmologie van de oude Israëlieten is ook de vertaling 'land' in plaats van 'aarde' zeer verdedigbaar.

*Heeft u vertaalregels voor bijvoorbeeld inclusief vertalen? In Psalm 1:1 heeft u vertaald met: 'Gelukkig de man die niet naar het beraad van boosdoeners gaat ...' Anderen vertalen hier 'Gelukkig de mens die...'. In de grondtekst staat hier *iesj*, dat ik vertaal door *man*, maar ook vaak door *iemand* of *eenieder*. De *mens* is echter voor mij de Hebreeuwse *adam*, wat naar mijn mening een totaal ander begrip is dan *iesj*. De termen lijken uitwisselbaar, maar zijn dat niet. De *adam* is in principe het scheppsel van God uit de aardbodem, de grond, de *adama*. Bij *iesj* moet men aan de burger, de soldaat, de echtgenoot e.d. denken, hij is een statistisch gegeven. De vertaling 'Gelukkig de mens die...' komt voor mij in dit vers absoluut niet in aanmerking. Om inclusief te vertalen, had ik binnen mijn principes wel kunnen zeggen 'Gelukkig iemand, die...'. Dan zouden ook vrouwen naar het beraad van boosdoeners hebben kunnen gaan en zitten in de zitting van zwetsers! Het leek mij echter weinig waarschijnlijk dat in de Oud-Israëlitische context dit door de schrijver bedoeld is.*

Hoe staat u tegenover moderne vertaaltheorieën en typeringen als exotiserend of naturaliserend?

De Nieuwe Bijbelvertaling van het NBG is op moderne vertaaltheorieën gebaseerd, en wat ik tot dusver van de resultaten gezien heb, is zeker mooi en indrukwekkend. Mijn principes zijn eigenlijk al heel oud, ben ik bang! Toch doet zo'n nieuwe vertaling geen vonkje bij mij overspringen, en dat is meestal wel het geval bij mijn verwoording. Neem in Jona bijvoorbeeld de *kikajon*, waarvan gezegd wordt: 'die het kind van een nacht was en als het kind van een nacht verloren is gegaan.' Dat is voor mij veel prachtiger dan 'die in één nacht opkwam en in één nacht verging' van de NBV. Als men mijn vertaling dan exotiserend noemt, heb ik daar vrede mee.

Welke betekenis heeft de Verdeutschung van Buber-Rosenzweig voor u gehad?

Die is inspirerend geweest. Door de kolometrische opzet ziet men de retorische structuur zoveel beter. Daarnaast richt ik mij naar de leestekens van de Massoretische tekst, hoewel ik mij wel de vrijheid voorbehoud daar soms van af te wijken.

U hebt een eigen spelling van bijbelse namen. Welke regels volgt u hierbij?
In principe geef ik de namen min of meer fonetisch weer. Daarnaast blijft bij mij de *kaf* een *k* en de *beet* een *b*, de gespirantiseerde notatie volg ik dus niet. Daarom schrijf ik bijvoorbeeld Josjoea en Mikal. Maar als de Hebreeuwse naam een heel gebruikelijke Nederlandse versie kent, gebruik ik die. Bij mij vind je dus Ruth, met th! en Mozes, in plaats van Roet en Mosjè. Er blijven natuurlijk moeilijke gevallen: waarom geef ik Simson,

en niet Sjimsjon, wat eigenlijk beter zou zijn? Ik troost me maar met de gedachte dat deze kwestie door niemand bevredigend op te lossen is.

Wanneer is uw vertaling geslaagd?

Of mijn werk geslaagd is, is niet aan mij om te beoordelen! Blijkens de verkopen valt mijn vertaling wel bij velen in de smaak. Maar zelf blijf ik altijd vinden dat het beter kan, en als ik een fout vind ben ik zelfs blij, omdat de tekst daardoor weer beter wordt. Echt af zal deze vertaling nooit zijn.

Wat voegt uw vertaling toe aan het brede spectrum van Nederlandse bijbelvertalingen?

Ik zou zo graag nadrukkelijk willen duidelijk maken, dat de originele tekst een onvergelijkelijk literair kunstwerk is, ten volle de moeite waard om je flink in te verdiepen. Dit boek is én oeroud én zeer actueel, en beide aspecten zou ik in het licht willen stellen.

Meer informatie over de vertalingen van A. S. Koster is te vinden op de website www.iae.nl/users/aproges.

Het adres van de uitgeverij is: Uitgeverij Aproz, Tetrodestraat 74, 5623 EP Eindhoven.

Uniek in haar soort

Een vergelijking van twee oecumenische bijbelvertalingen

Drs. Tamara Mewe

Het NBV-project is al veelvuldig een uniek project genoemd. Zijn er elders in Europa projecten die op vergelijkbare wijze een nauwgezet kader van uitgangspunten, regels en voorschriften voor de vertalers en/of andere medewerkers hebben uitgewerkt? Een blik over de grens.

Het project Nieuwe Bijbelvertaling is al veelvuldig een uniek project genoemd. Vanwege het interconfessionele karakter van de vertaling en vanwege de samenwerking van Nederlanders en Vlamingen. Uniek ook omdat er zo'n grote groep mensen van diverse pluimage bij betrokken is: exegeten, neerlandici en vertaalwetenschappers, supervisors uit alle hoeken en gaten van kerk en samenleving, mensen in leespanels, literatoren en deskundige adviseurs voor diverse deelaspecten. Het project is ook uniek genoemd in vergelijking met voorgaande bijbelvertaalprojecten vanwege de uitgebreide wetenschappelijke overwegingen die eraan ten grondslag liggen en door de voortdurende reflectie die op deze uitgangspunten plaatsvindt. Er is een Handboek waarin alle vooronderstellingen, vertaalregels en afspraken zijn vastgelegd om uiteindelijk tot een wetenschappelijk verantwoorde en consistente bijbelvertaling te kunnen komen. De uitgangspunten zijn ook openbaar gemaakt, zodat een grote openheid over het project ontstond. Kritiek en reacties worden expliciet gevraagd (en komen massaal binnen) en iedereen lijkt mee te kunnen praten over specifieke vertaalkwesties, zoals bijvoorbeeld de vertaling van de Godsnaam.

Dat al deze aspecten stuk voor stuk bijdragen tot het unieke karakter van dit vertaalproject valt nauwelijks te ontkennen, zeker als we daarbij in ogenschouw nemen dat met dit project een bijbelvertaling wordt beoogd

die in de verschillende kerken in Nederland gebruikt gaat worden en daarnaast door een groot, ook buitenkerkelijk publiek gelezen wordt. Anderzijds is een dergelijke interconfessionele opzet toch misschien met name uniek voor het Nederlandse taalgebied. Ten opzichte van het buitenland is het eerder uniek te noemen dat Nederland ondanks zijn poldermodel met bijbehorende compromiscultuur pas in de 21^e eeuw met een Nederlandse interconfessionele bijbelvertaling komt. Terwijl immers vrijwel alle andere West-Europese taalgebieden sinds het begin van de jaren negentig een dergelijke gemeenschappelijke vertaling kennen en er bovendien in Nederland zelf al meer dan twintig jaar een Friese interconfessionele bijbel bestaat.¹

Dit maakt het dan ook des te interessanter om eens te kijken naar de andere kenmerken van het NBV-project in relatie tot de totstandkoming van op dit moment in gebruik zijnde bijbelvertalingen in het buitenland. Hierbij komt vooral de vraag op hoe het in de diverse projecten gesteld is met de wetenschappelijke basis ervan, de theologische, maar ook de inmiddels algemeen als onontbeerlijk geachte taal- en vertaalkundige, de literatuur- en tekstwetenschappelijke basis. Zijn er projecten die op vergelijkbare wijze een nauwgezet kader van uitgangspunten, regels en voorschriften voor de vertalers en/of andere medewerkers hebben uitgewerkt, zodat het vertaalwerk enerzijds consistent zou kunnen verlopen en anderzijds voor de buitenwacht controleerbaar is en toetsbaar aan de eigen vooronderstellingen? En hoeveel mensen hebben er eigenlijk bijgedragen tot de totstandkoming van bijbelvertalingen? Ter vergelijking wordt hier eens een blik over de Duitse grens geworpen. Daar wordt al sinds twee decennia de *Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift*, een (deels) oecumenische bijbelvertaling gelezen.

Einheitsübersetzung

In 1980 verscheen in het Duitse taalgebied de *Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift*. Hoewel de vertaling vanuit de rooms-katholieke hoek in Duitsland, Oostenrijk, Luxemburg en Zwitserland geïnitieerd werd, was al vrij snel na de start ook de protestantse kerk in Duitsland betrokken bij de vertaling. De vertaling van de Psalmen en van het gehele Nieuwe Testament is uiteindelijk als oecumenische tekst voor gebruik in de Duitstalige eredienst geaccepteerd.

De naam *Einheitsübersetzung* heeft overigens geen betrekking op het oecumenisch karakter van de vertaling, maar op het feit dat de vertaling de eerste uniforme Duitse vertaling van de gehele Bijbel is voor het Duitse katholicisme, nadat het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) het gebruik van andere talen dan het Latijn in eredienst, voor gebruik thuis, op school en bij bijbelstudie toestond.²

Omvang van het project

Het vertaalproject *Einheitsübersetzung* werd groots opgezet. De verantwoordelijke bisschoppen benoemden in 1962 een commissie, die voor de voorbereiding, de voortgang en de vaststelling van de vertaling verantwoordelijk zou zijn. Deze commissie (Arbeitsausschuss) bestond niet alleen uit exegeten, maar ook uit deskundigen op liturgisch, catechetisch en praktisch-theologisch vlak.

Het concrete vertaalwerk startte een jaar later in verschillende werkgroepen. Deze bestonden voor het OT uit 17 vertalers en voor het NT uit maar liefst 23 vertalers. Daarnaast waren er nog ruim twintig medewerkers die liturgisch, catechetisch, muzikaal of taalwetenschappelijk advies gaven, onder wie bijvoorbeeld Heinrich Böll.³ Toen vanaf 1967 ook protestanten deelnamen aan het vertaalproject, werd de enorme groep medewerkers met nog eens dertig mensen uitgebreid!

Dit vergemakkelijkte noch versnelde het proces van vertalen, vooral doordat de procedures en verantwoordelijkheden van de verschillende groepen en commissies voortdurend punt van discussie bleken. Scharbert, die zelf als oudtestamenticus zitting had in de bovengenoemde Arbeitsausschuss, zegt hierover: 'Een heldere verdeling van de bevoegdheden tussen de bisschoppen, de commissie en de vertalers ontbrak. In een later stadium leidde dit met het oog op de beslissing over de uiteindelijke tekst tot verscheidene problemen.'⁴

De eerste ruwe vertaling van een bijbelgedeelte werd steeds door een of twee exegeten gemaakt, waarna ze naar alle medewerkers ging met het verzoek om commentaar. Vervolgens werd de vertaling besproken in kleinere groepjes, die uit exegeten, germanisten, catechetische, liturgische deskundigen opgebouwd waren. De Arbeitsausschuss besliste ten slotte over de in die fase tot stand gekomen vertaling. Ofwel werd deze goedgekeurd of met specifieke bewerkingsverzoeken teruggestuurd. In 1974 was de gehele vertaling in druk verschenen, maar met de toevoeging dat het om een proefdruk ging. Lezers – theologen en leken – werden opgeroepen te reageren en de duizenden wijzigingsvoorstellen werden meegenomen in een definitieve revisieronde die nog enkele jaren in beslag nam, voor in 1979 de officiële vertaling beschikbaar kwam. Omdat de Psalmen buiten deze revisieronde waren gehouden, leidde de ronde hier en daar tot inconsistentie. In 1997 is de vertaling overigens geheel gerevisieerd, zodat we nu over de herziene EÜ kunnen beschikken.

Verheven, literair hoogstaand, hedendaags Duits

De beschrijving van de omvang van het project roept de vraag op hoe er inhoudelijk gewerkt werd.

De opdracht die de vertalers hadden meegekregen was om een vertaling

van de heilige Schrift vanuit de grondteksten te maken, in 'verheven, literair hoogstaand, hedendaags Duits', een vertaling die de 'traditie van Duitse bijbelvertalingen niet buiten beschouwing laat, een sacrale taal waarborgt en voor de liturgie, verkondiging, catechese en het persoonlijke bijbellezen geschikt is.'⁵

In het verlengde hiervan moest de vertaling volgens het voorwoord bij de eerste uitgave van de EÜ niet alleen begrijpelijk en eigentijds zijn, maar ook verzorgde taal bieden die leesbaar, hoorbaar en zingbaar zou moeten zijn. Tegelijkertijd werd vanzelfsprekend op trouw aan de brontekst en het adequaat verwerken van (recente) wetenschappelijke inzichten gewezen.

Voor de concrete werkwijze bij het vertalen zijn destijds richtlijnen voor de vertalers opgesteld. Hoe die eruitgezien hebben is echter nauwelijks te achterhalen. In de eerste plaats zijn de richtlijnen voor de vertalers (in ieder geval ten dele) uitsluitend intern verspreid. Daar komt bij wat Haacker bij het tienjarig jubileum van de EÜ vaststelde: 'De exegetische, germanistische en vertaalmethodische beslissingen, die aan de *Einheitsübersetzung* en andere nieuwere bijbelvertalingen en -revisies voorafgegaan zijn, zijn slechts ten dele geprotocolleerd en gearchiveerd en vrijwel niet gepubliceerd.'⁶ Mogelijk ligt er in een archief bij het Duitse Bijbelgenootschap nog het een en ander, maar een reisje naar Stuttgart zat er voor dit artikel niet in. Desgevraagd meldde het bijbelgenootschap daar dat er in het archief wel losse vertaalkeuzes gedocumenteerd zouden zijn, maar geen richtlijnen. Er is duidelijk sprake van een behoefte aan wat Haacker een 'inhaalslag wat betreft de wetenschappelijke fundering van bijbelvertalingen'⁶ noemt.

Hoewel er dus geen volledig overzicht van de richtlijnen of aanwijzingen, zoals die vooraf voor de vertalers geformuleerd waren, beschikbaar is, wordt er in wetenschappelijke literatuur over de EÜ natuurlijk wel degelijk een aantal uitgangspunten rond het vertaalwerk genoemd. Het betreft dan met name artikelen en lezingen van direct bij het project betrokkenen.⁷

Een van de principes achter de vertaling betreft de eis om het hele semantische veld van de woorden en uitdrukkingen uit de brontekst in acht te nemen en de voor de betreffende passage de meest geschikte uitdrukking te kiezen. Bij precies dezelfde context echter moest ook steeds op gelijkkluidende wijze in het Duits vertaald worden.⁸

Wat betreft het taalniveau hebben verschillende principes een rol gespeeld. Hoewel wel erkend werd dat niet alle teksten in de brontekst even literair zijn en het moeilijk is juridische teksten of droge passages literair te

maken, bracht het streven naar een literaire vertaling wel met zich mee dat anakoloeten in de vertaling wegvertaald werden. Hetzelfde gold ten dele voor onaffe zinnen of ellipsen. Het taalgebruik moest uiteindelijk immers 'verheven, hedendaags Duits' zijn. Archaïsch en ouderwets taal- en woordgebruik werden heel bewust vermeden. Wanneer bovendien een te dicht bij de brontekst blijvende vertaling onduidelijkheid of een verkeerde interpretatie van de vertaling tot gevolg zou hebben, moest een alternatief gezocht worden. De inhoud had in twijfelgevallen voorrang boven het vasthouden aan de vorm. Met deze inzet hoopte men de vertaling voor niet-christenen en randkerkelijken toegankelijk te maken.

Anderzijds werd juist ook veel rekening gehouden met kerkelijke lezers. Het taalgebruik werd dikwijls aan hun verwachtingen aangepast. Daarbij werd het principe van de meest geschikte vertaling van een brontekstwoord gezien het semantisch veld ervan niet altijd even helder toegepast. Zo kon Maria niet 'schwanger sein oder werden', maar alleen 'empfangen' en de tien meisjes in Matteüs 25 werden weer maagden en waren niet 'dumm' maar zoals in eerdere bijbelvertalingen 'töricht'.

Over hoe de EÜ aan de eisen wat betreft het meest gepaste Duitse taalgebruik probeerde te voldoen, zei Haacker, die als vertaler (NT) bij het project betrokken was, tijdens een symposium over bijbelvertalen: 'De samenwerking tussen exegeten en germanisten heeft ervoor gezorgd dat er hedendaags Duits ontstond. De receptie door de bisschoppen heeft ervoor gezorgd, dat het verheven hedendaags Duits werd.'⁹

'Jonge vrouw' werd toch weer maagd

Een uitgangspunt dat met het oog op kerkelijk gebruik van belang was, was de openheid van de vertaling van het OT voor het NT. Dit werd bijvoorbeeld zichtbaar in het beroemde vers Jesaja 7:14. In tegenstelling tot de proefdruk werd de 'jonge vrouw' na de revisieronde toch weer maagd.

Los van dergelijke uitgangspunten zijn er tal van afspraken gemaakt over specifieke kwesties. Zo zijn er voor de schrijfwijze van eigennamen oecumenische richtlijnen opgesteld. Ook is er gesproken over de vertaling van het tetragrammaton. Vanwege de bijbelvertaaltraditie is voor 'Heer' gekozen, maar in Exodus (3:15 bijvoorbeeld) en Deuteronomium wordt hier af en toe van afgeweken en met 'Jahwe' vertaald. Ook over de vertaling van bijbelse maten, afstanden, munteenheden zijn afspraken gemaakt. Er mocht niet geactualiseerd worden, zodat woorden als sjekel en talent in combinatie met voetnoten gebruikt worden.

De beoogde literaire kwaliteit van de vertaling stond een uitvoerig notenapparaat toe. Scharbert zegt in dit verband: 'Je mag de bijbellezer niet voor dom of onervaren houden. Wie naar de Bijbel grijpt, zal niet

helemaal onbekend zijn met literaire toespelingen en beelden.'¹⁰ Vaak werden beelden en figuurlijk taalgebruik die in de vertaling moeilijk of duister zouden zijn in een noot toegelicht. Zo luidt de noot bij Prediker 12:1-7: 'Allegorie; gemeint sind Arme, Beine, Zähne, Augen, Mund und Ohren des alternden Menschen.' Soms wordt er een letterlijke vertaling gegeven in de voetnoot. Psalm 73:20 bijvoorbeeld is als volgt vertaald: 'wie ein Traum, der beim Erwachen verblasst, dessen Bild man vergisst, wenn man aufsteht.' De noot bij dit vers luidt: 'wörtlich: Wie ein Traum nach dem Erwachen, Herr, in der Stadt vertreibst du ihr (Götzen) bild.' Ter vergelijking - Prediker 12:4d heeft: 'doch die Töne des Liedes verklingen' met als noot: 'wörtlich: Alle Töchter des Liedes ducken sich. - Die Töchter des Liedes sind in der Übersetzung als Töne der Melodie verstanden. Es könnte sich aber auch um eine poetische Umschreibung für die Vögel handeln, die verstummen.'

Om oecumenische redenen moesten theologische controversen in de noten overigens vermeden worden. Aanvankelijk leidde dat tot enkel tekstkritische noten. In de revisieronde was er gaandeweg meer ruimte voor allerlei noten, ook van exegetische aard.

Conclusie

Al met al is de EÜ voor het Duitse taalgebied zeker zo'n uniek project te noemen als de NBV dat voor het Nederlandse taalgebied wil zijn. Een enorme groep medewerkers die een breed spectrum van wetenschappelijke disciplines vertegenwoordigen, uitvoerige reflectie op het werk door middel van voorpublicaties, het vragen om reacties en het serieus omgaan met reacties.

Blijft echter staan, wat Haacker vaststelt over het gebrek aan vastlegging van de methodische uitgangspunten, het ontbreken van deugdelijke verslaglegging, archivering en publicatie van vertaalbeslissingen. Hierdoor is het moeilijk om in de literatuur over de *Einheitsübersetzung* te onderscheiden tussen de van tevoren vastgelegde uitgangspunten en richtlijnen, de impressies van direct betrokkenen over de (eigen) werkwijze en de beoordeling van de vertaling achteraf, zoals ze uiteindelijk vorm gekregen heeft.

Juist in dit opzicht kan het NBV-project zich van het Duitse project onderscheiden. Door het uitgebreide Handboek met principes, regels en uitgangspunten over het vertalen. Door het enorme archief dat tot stand komt, dat inzicht biedt in specifieke vertaalbeslissingen en de totstandkoming ervan, zowel qua argumenten en krachtvelden als temporeel. En door niet alleen teksten te publiceren, maar daarbij ook de methodische uitgangspunten uitvoerig te documenteren en toe te lichten.

Drs. T. Mewe is tijdelijk betrokken bij het project Nieuwe Bijbelvertaling. Zij studeerde Duitse taal- en letterkunde in Utrecht met als specialisatie vertaalwetenschap.

Bronnen

- Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift.* Stuttgart 1980
- Gnilka, Joachim en Hans Peter Rüger, *Die Übersetzung der Bibel. Aufgabe der Theologie.* Bielefeld 1985
- Haacker, Klaus, 'Brauchen wir eine neue deutsche Bibel?' In: Fürst, Gebhard, *Gottes Wort in der Sprache der Zeit: 10 Jahre Einheitsübersetzung der Bibel.* Stuttgart 1990
- Haug, Hellmut, *Deutsche Bibelübersetzungen. Das gegenwärtige Angebot - Information und Bewertung von Hellmut Haug.* Stuttgart 1993
- Plöger, Josef und Otto Knoch, *Einheit im Wort. Informationen, Gutachten, Dokumente zur Einheitsübersetzung der heiligen Schrift.* Stuttgart 1980
- Scharbert, Josef, 'Entstehungsgeschichte und hermeneutische Prinzipien der "Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift"'. In: Gnilka, Joachim en Hans Peter Rüger, *Die Übersetzung der Bibel. Aufgabe der Theologie.* Bielefeld 1985

Noten

1. Vgl. 'Scripta manent, maar niet altijd', toespraak van prof.dr. P.C. Beentjes op 2 sept. 1994 NBV-Informatiebrochure 2, p. 9.
2. Scharbert, J., 'Entstehungsgeschichte und hermeneutische Prinzipien der "Einheitsübersetzung der Heiligen Schrift"'. In: Gnilka en Rüger, *Die Übersetzung der Bibel. Aufgabe der Theologie.* Bielefeld 1985, p. 151.
3. Alle medewerkers zijn vermeld in: Plöger, J. und O. Knoch, *Einheit im Wort. Informationen, Gutachten, Dokumente zur Einheitsübersetzung der heiligen Schrift.* Stuttgart 1980, p. 143.
4. Scharbert (1985), p. 151.
5. Idem, p. 157.
6. Haacker, 'Brauchen wir eine neue deutsche Bibel?' In: Fürst, Gebhard, *Gottes Wort in der Sprache der Zeit: 10 Jahre Einheitsübersetzung der Bibel.* Stuttgart 1990, p. 80.
7. Uitvoerige documentatie over de EÜ is te vinden in Plöger (1980) en in Gnilka (1985).
8. Haacker (1990), p. 158.
9. Idem, p. 184.
10. Idem, p. 165.

Kort Nieuws

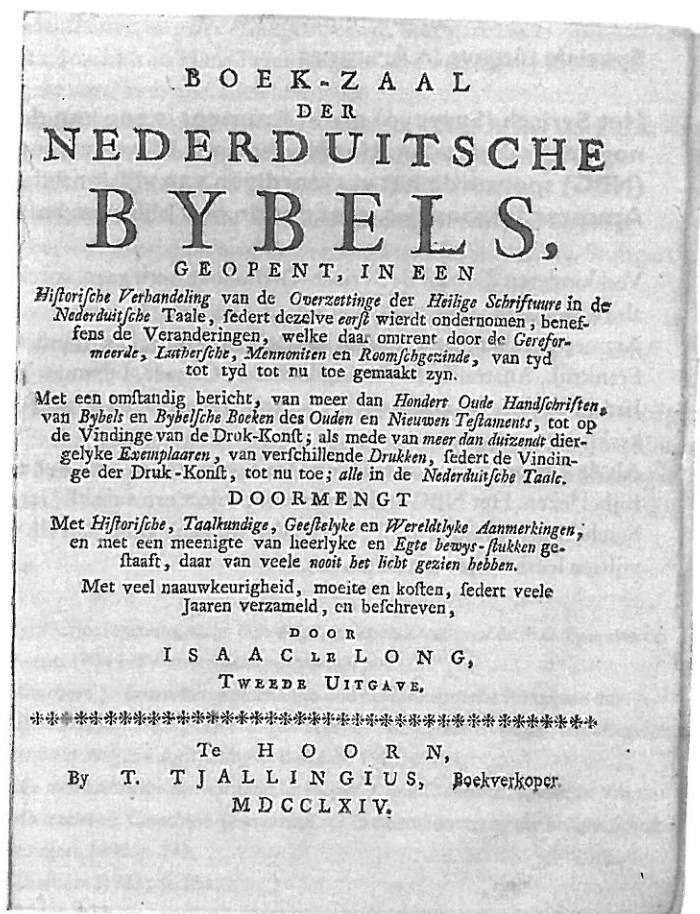
Speciale uitgave in Aramees

Het Syrisch (Suryoyo) ofwel Aramees is een van de oudste nog gesproken talen. Het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) sponsorde het vervaardigen van vijftienduizend Aramese leesboekjes, met daarin ook bijbelverhalen.

Veel kinderen die naar de Syrisch-Orthodoxe kerk gaan, spreken Aramees als tweede taal.

Arameessprekenden wonen in Nederland, België, Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Australië, de Verenigde Staten, Canada, Libanon, Turkije, Israël en Syrië. De taallessen in die landen worden meestal in de eigen kerkgebouwen gegeven.

Als de kinderen door de hele serie leesboekjes heen zijn, kunnen ze de Bijbel lezen. Het NBG stelde voor dit project een subsidie ter beschikking. Midden april 2000 rolden duizend stuks van elk van de vijftien leesboekjes van de persen.

Titelblad van de Boek-zaal der Nederduitsche Bijbels,
tweede druk, Isaac le Long. 1764.

Uit de collectie Nederlands Bijbelgenootschap.

Foto: Sandra Haverman

Bibliografie van in België en Nederland gedrukte bijbels (BBNB)

Dr. August den Hollander

Onder kerkhistorici, theologen, taalkundigen, boekhistorici, cultuurhistorici, maar ook onder veilinghouders en antiquaren in België en Nederland leeft reeds lang de wens dat er een volledig overzicht beschikbaar zal komen van alle in België en Nederland gedrukte Nederlandstalige, Franstalige en anderstalige bijbels. In de ons omringende landen bestaan dergelijke naslagwerken vaak wel, hier ontbreekt nog steeds zo'n bibliografisch overzicht. Een groep Nederlandse en Belgische wetenschappers wil hier verandering in brengen.

De totale hoeveelheid in België en Nederland gedrukte bijbels ligt, afgaande op een grove inventarisatie in de bestaande catalogi en naslagwerken, tussen de 4500 en 5000. Kort nadat de boekdrukkunst de boekverspreiding sterk vergemakkelijkte, zagen polyglotten, kritische uitgaven, uitgaven in de volkstalen en 'orthodoxe' Vulgaatuitgaven in versneld tempo in de Nederlanden het licht. Aan deze ontwikkeling lagen uiteraard ideologische motieven ten grondslag: respectievelijk het humanisme, de Reformatie en de Contrareformatie. Bij deze telling zijn bijbels in de strikte zin van het woord (bijbels, testamenten en bijbelboeken) gerekend. Buiten beschouwing bleven Levens van Jezus, kinderbijbels, prentbijbels en bijbelse volks- en kinderboeken. Een groot deel van deze bijbels, zeker de anderstalige uitgaven (maar met uitzondering van de Griekse bijbels) verschenen te Antwerpen, ofschoon ook centra als Amsterdam, Delft, Zwolle, Gent, Leiden en Leuven niet onvermeld mogen blijven.

De behoefte aan een overzicht is niet van de laatste tijd. Al in 1878 riep de Utrechtse theoloog en boekverzamelaar J.I. Doedes op tot een goede bijbelbibliografie: 'Een zoo beschaafd volk, als het Nederlandsche, moet op zijne lijst, op zijn Chronologisch Register van Bijbeluitgaven in de

volkstaal kunnen wijzen ... Geeft ieder, die in bibliographische onderzoekingen nog iets meer dan eene "liefhebberij" ziet, zijne bijdrage, dan zullen wij voor het jaar 1900 toch wel enige schreden verder komen.' Aldus luidde de dringende, maar tot op heden vergeefse oproep in een artikel in de Bibliographische Adversaria, deel IV. In dat artikel gaf Doedes een opsomming van niet minder dan 75 Zuid- en Noord-Nederlandse bijbeldrukken die voor 1650 waren verschenen en die ontbraken in het meest complete bibliografische overzicht tot dan toe: de beroemde *Boek-zaal der Nederduitsche Bijbels* van Isaak le Long uit 1732. *De Boek-zaal* van Le Long - Doedes' oproep van ruim een eeuw terug ten spijt - is voor het verkrijgen van inzicht in de Belgische en Nederlandse bijbelproductie tot op heden - hoezeer verouderd ook - noodgedwongen nog steeds een frequent geraadpleegd werk. Sedert 1983 beschikken we over W.C. Poortmans *Bijbel en Prent deel I*. De samensteller was een geestdriftig bijbelverzamelaar en legde daarvan, zonder wetenschappelijke pretenties overigens, enthousiast getuigenis af in zijn boek. Poortmans zeer summier, niet altijd even betrouwbare, maar niettemin handzame chronologische overzicht van bijbeldrukken functioneert hoogstens als referentie in veiling- en antiquariaatscatalogi. Behalve Doedes' lijst van aanvullingen op Le Long, is er nog de *Catalogus der Bijbel-tentoonstelling ter gelegenheid der herdenking van het honderdjarig bestaan van het Nederlandsch Bijbelgenootschap* in het Stedelijk Museum te Amsterdam uit 1914, die ook nog steeds bibliografisch nut heeft. Voor de periode tot 1540 kan men, via trefwoorden, in de algemene bibliografie van in de Nederlanden gedrukte werken van Nijhoff/Kronenberg terecht. Voor de periode 1540-1600 kan men op gelijke wijze de *Belgica typographica* raadplegen voor de in de zuidelijke Nederlanden en de *Typographia Batava* voor de in de noordelijke Nederlanden gedrukte bijbels.

Schamele oogst

Daarmee zijn de bibliografische overzichten van in de Nederlanden gedrukte bijbels zo'n beetje opgesomd: een schamele, bibliografisch ontoereikende oogst. Dit laat evenwel onverlet de grote betekenis van monografische standaardwerken als die van C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers - Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*, bewerkt door F.G.M. Broeyer (1993), of A.W.G. Jaakke, E.W. Tuinstra (eds.), *Om een verstaanbare bijbel - Nederlandse bijbelvertalingen na de Statenbijbel* (1990). Beide studies zijn gezamenlijke edities van het Belgisch en het Nederlands Bijbelgenootschap. Voorts zijn er recentelijk verschillende deelterreinen monografisch, en in dat kader vaak ook bibliografisch, in kaart gebracht.

Dat betreft onder andere het kunsthistorische proefschrift van B.A. Rosier uit 1992 (VU-Amsterdam) over vroege Nederlandse bijbelillustraties, onlangs in vertaling uitgekomen als *The Bible in Print: Netherlandish Bible Illustrations in the Sixteenth Century* (1997); het eveneens kunsthistorische proefschrift van P.J.G. van der Coelen uit 1998 (KU-Nijmegen), *De Schrift verbeeld: oudtestamentische prenten uit renaissance en barok* (Nijmeegse kunsthistorische studies 5) en de kerk-, taal- en boekhistorische dissertatie van A.A. den Hollander (1997, VU-Amsterdam), *De Nederlandse Bijbelvertalingen 1522-1545* (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica 33).

Deze opsomming van moderne detailstudies en (herziene) historische overzichten laat zien dat er brede belangstelling is voor historisch onderzoek naar uiteenlopende aspecten van de Belgische en Nederlandse bijbels, de bijbelproductie en het bijbelgebruik.

Aan de Universiteit van Amsterdam, in samenwerking met de Katholieke Universiteit Leuven, werd daarom het initiatief genomen voor het samenstellen van een nieuwe, uitgebreide bibliografie. Aan deze twee universiteiten wordt volgens het plan ook een groot deel van het werk verricht. Werktitel is momenteel 'het BBNB-project', de afkorting staat voor: Bibliografie van in België en Nederland gedrukte bijbels.

Het voorgestelde BBNB-project is in lijn met recente initiatieven elders in West-Europa. In Engeland bestaat reeds lang de vierdelige catalogus van T.H. Darlow en H.F. Moule, *Historical Catalogue of the Printed Editions of Holy Scripture in the Library of the Bible Society* (1903-1911; reprint 1963). De catalogus is voor wat betreft de Engelse bijbels reeds herzien in 1968 door A.S. Herbert. Het betrof hier een gezamenlijke publicatie van het Britse en het Amerikaanse Bijbelgenootschap. Sedert 1996 is een begin gemaakt met een drastische herziening en modernisering van deze uitstekende bijbelbibliografie. In Frankrijk verscheen niet lang geleden de *Bibliography of French Bibles I. Fifteenth- and Sixteenth-century French-Language Editions of the Scriptures* van B.T. Chambers (1983) en zeer recent de *Bibliography of French Bibles II. Seventeenth century French-language editions of the Scriptures* van B.T. Chambers (1994). In Duitsland wordt gewerkt aan de beschrijving van de gehele bijbelverzameling van de Württembergische Landesbibliothek, een van de belangrijkste en grootste bijbelverzamelingen ter wereld.

De inhoud van de BBNB

In de bibliografie van het BBNB-project worden tekst- en beeldmateriaal vastgelegd. Naast de reguliere titelbeschrijvingen worden ook

opgenomen: de collatieformule, verder typografische data (lettertypen, siermateriaal), editie-technische gegevens, bibliografische referenties en exemplaargegevens (waaronder vindplaats).

Het is de bedoeling dat van een gedeelte van het materiaal ook op exemplaarniveau gegevens betreffende herkomst en uitvoering (band) worden vastgelegd.

Het samenstellen van een bibliografie wordt gekoppeld aan flankerende deelonderzoeken. Want afgezien van de bijbels-bibliografische lacune bestaat er in Nederland en België ook een achterstand in het onderzoek naar de herkomst, het gebruik en de verspreiding van de bijbelvertalingen. Dit flankerend onderzoek, dat in samenwerking met andere participerende instellingen zal worden opgezet en uitgevoerd, kan als gelijktijdige 'offspin' van de bibliografische exploraties plaatsvinden. Het is de bedoeling dat er een interactieve relatie zal ontstaan tussen het bibliografisch-analytische en het inhoudelijk-analyserende onderzoek, resulterend in een reeks studies (eventueel als resultaat van doctoraal/postdoctoraal onderzoek). Deze deelonderzoeken kunnen belangrijke resultaten aanreiken op het vlak van de kerk- en theologiegeschiedenis, de taalkundige ontwikkelingen, de cultuurgeschiedenis en de kunst- en boekgeschiedenis.

Een eerste voorbeeld van dergelijk flankerend onderzoek betreft de studie naar voorwoorden in de bijbels. Gekeken zal worden naar een aantal algemene voorredes die informatie verschaffen over de vertaaltechnieken, de redactionele werkwijzen en de motieven van de vertalers, de uitgevers en/of drukkers, gevolgde modellen enzovoorts. Van de uitgevers/drukpers is het belangrijk te weten of het 'overtuigen' zijn, figuren die achter de door Luther voorgestane bijbeluitgaven in de volkstaal staan, of 'neutralen'. Michael Hillenius drukte bijvoorbeeld zowel voor protestanten als katholieken.

Aandacht wordt ook geschonken aan taalkundige aspecten. Daarbij kan onder meer gedacht worden aan de Vlaamse vertaling van de Leuvense bijbel door Van Winghe uit 1548, die reeds in 1553 werd gecorrigeerd en waarbij werd gezocht naar 'meer algemeen Nederduitse' woorden. Voorts worden de afhankelijkheden van bijbelédities ten overstaan van voorgangers onderzocht. Wat nam men over? Waarom? Deze vragen dienen gesteld te worden op het niveau van de tekstcorpora en met betrekking tot het iconografische materiaal. Aandacht wordt ook besteed aan de relatie(s) tussen illustratie en tekst. Heeft een illustratie een louter ornamentale functie of heeft ze vooral pedagogische intenties? Fungeren illustraties verschillend in 'protestantse' en 'katholieke' bijbels? Is er een

relatie tussen het succes van een bijbel en de aanwezigheid van illustraties? Komen er sporen voor van confessionaliserend-polemiserende prenten zoals men die aantreft in de Duitse literatuur? Waar en wanneer werden dezelfde houtsneden gebruikt? Is er een doorwerking in de Nederlanden van het werk van kunstenaars als Dürer en Cranach? Wat is de eigenheid van kunstenaars in de Nederlanden zoals Jan Swart van Groningen (werkzaam in Antwerpen)?

Bij het onderzoek naar mogelijke afhankelijkheden zal moeten worden teruggegrepen op het bibliografisch-analytisch onderzoek. Immers, als eerste stap in het onderzoek zal de bibliograaf oplaag, drukken en (titel)uitgaven van bijbels onderscheiden, zodat een betrouwbaar corpus ontstaat.

Dat voormelde aspecten interageren met ideologisch-inhoudelijke elementen is evident. Discussies rond de vertaling van *presbuteros* – al naar gelang de confessionele achtergrond van de vertaler wordt dit woord vertaald als 'oudste' of 'priester' – maken duidelijk dat tegengestelde ecclesiologische modellen meespelen. Ook is interessant wie de verschillende opdrachtgevers voor een bijbeluitgave waren, aan wie ze werden opgedragen (waardoor de uitgave een groter gezag kreeg) en welke rol kerk en staat hierin vervulden. Men kan denken aan elementen als *approbatio*, *privilegium*, *index*, waarbij, zoals in het geval van de Liesveltbijbel, de feitelijke waarde van deze vermeldingen lang niet altijd even duidelijk was (ondanks het feit dat alle Liesveltbijbels gedrukt werden *Cum gratia et privilegio* heeft dit zijn veroordeling tot de dood niet kunnen beletten).

Er is ook onderzoek nodig naar de ambigue houding van de Leuvense theologische faculteit ten overstaan van de Bijbel. De eerste systematische index, in 1546 door de Leuvense theologen opgesteld, vermeldt 48 bijbeluitgaven of delen ervan! Welke is haar rol zowel op het niveau van de tekst, de vertaling, vertaler, als van de uitgever?

Verder wordt, op basis van de door de beschrijvingen gegeven informatie in verband met boekbanden en herkomstgeschiedenis, de relatie tussen bezitters en beoogd publiek onderzocht. Streefde men ernaar om een bijbel als 'orthodox' (b.v. de Vorstermanbijbel; Leuvense bijbel) dan wel als 'modern' (Liesveltbijbel) te presenteren?

Ten slotte zal, waar mogelijk, het economisch-commerciële aspect aan de orde komen. Vaak heeft men geen idee over de oplage van een uitgave – men mag niet vergeten dat men tot midden 1540 niet eens de beschikking heeft over een inventaris van een boekhandel uit de Nederlanden! – derhalve weet men niets over het aantal mogelijke lezers noch over de kost- en verkoopprijs van bepaalde bijbeluitgaven. Toch denken wij dat bruikbare informatie daarover aangereikt kan worden door rekening te

houden met uitwisseling of gebruik van elkaars materiaal (tekst, illustratie, drukletters ...), gebruikt papier, grootte van de bijbel, aan- of afwezigheid (eventueel uit financiële motieven) van illustraties en informatie uit de voorwoorden.

De eerste vier jaren van het BBNB-project zullen worden besteed aan een pilootproject, waarin onderzoek wordt gedaan binnen een beperkte tijdsperiode (1477-1553). Uiteindelijk zal de gehele BBNB resulteren in een vormelijk-inhoudelijk overzicht van alle in de Nederlanden gedrukte bijbeluitgaven vanaf 1477.

De tijdsperiode die onder de loop wordt genomen valt uiteen in vier fasen: een vóór-reformatorische periode (1477-1522); Luthers pleidooi voor lectuur van de bijbel in de volkstaal en de hieruit resulterende bijbeluitgaven (met de verschillende spanningen en discussies) in de Nederlanden (1522-1543); de wegen van noord en zuid gaan uit elkaar (1543-1553); uitgave van de Leuvense bijbel (1547-1550), met een revisie van de Nederlandstalige uitgave in 1553.

Internet

Het is de bedoeling dat de BBNB de gebruiker de mogelijkheid zal bieden om via het internet informatie (tekst en beeld) over alle, sinds 1477 (Delftse Bijbel), in België en Nederland gedrukte bijbels op te vragen en te gebruiken, op zowel editie- als exemplaarniveau. Dit zou overigens leiden tot een wereldwijd unieke webversie van een dergelijke uitvoerige bijbelbibliografie. Tevens worden natuurlijk goede verbindingen (links) aangeboden naar relevante websites, full-text en andere bestanden. Wellicht zullen bepaalde deelbestanden via cd-rom of in gedrukte vorm worden gepubliceerd. Een belangrijk voordeel van ontsluiting via het web is dat direct aan de beschikbare informatie publieke 'discussiesites' gekoppeld kunnen worden, waar aanvullende informatie (gegevens over exemplaren, literatuur, en dergelijke) door de gebruikers kan worden gegeven. Deze informatie zal vervolgens worden verwerkt in een update van de BBNB, hetgeen in een kwalitatief hoogstaande en actuele bijbelbibliografie zal resulteren.

Dr. A. den Hollander is als wetenschappelijk onderzoeker verbonden aan de Leerstoelgroep Boek-, Archief- en Informatiewetenschap van de Universiteit van Amsterdam.